

نقش زن در بهره‌وری اقتصادی خانواده

در سیره معصومین علیهم‌السلام

زینب بختوه^۱

چکیده

بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده، یکی از موضوعاتی است که خانواده‌ها با آن مواجه هستند. پژوهش حاضر، با روش توصیفی-تحلیلی، با بررسی مباحث مرتبط با این موضوع، به یافته‌های قابل توجهی دست یازیده است: بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده، متأثر از سه عامل الگوی تربیتی، باورهای دینی و تدبیر و عملکرد قوی زن است که هر کدام، در میزان موفقیت زن در راستای بهره‌وری اقتصادی زن دارای نقش هستند. همچنین براساس اندیشه و سیره معصومین علیهم‌السلام، راهکارهای بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده، در سه محور قابل شناسایی است: درآمدزایی از راه اشتغال، بهره‌وری از راه تولید و الگوسازی در مصرف و کنترل هزینه‌ها. بحث دیگری که در این نوشتار به آن اشاره شده، ملاحظاتی است که زن در راستای بهره‌وری، باید به آنها توجه داشته باشد؛ از جمله: انتخاب نوع شغل و مدت زمانی که برای بهره‌وری صرف می‌کند. از این رو، براساس سیره معصومین علیهم‌السلام، زن می‌تواند به عنوان یکی از اعضای اصلی خانواده، نقش موثری در بهره‌وری اقتصادی خانواده ایفا کند.

واژگان کلیدی: زن، خانواده، سیره معصومین، بهره‌وری

مقدمه

خانواده به عنوان نهادی کوچک با کارکردی بزرگ در جوامع بشری شناخته شده است. این نهاد برای بقای خود نیاز به همیاری و همکاری اعضاء در ابعاد مختلف عاطفی، معنوی و معیشتی دارد. تامین امور معیشتی در خانواده، یکی از اهدافی است که اعضاء برای دستیابی به آن با هم مشارکت دارند. در نگرش ائمه معصومین علیهم السلام، با وجود اینکه مرد، مسئول تامین معیشت خانواده است^۱، زن نیز می‌تواند با استفاده از ظرفیت‌های خود، در امر بهره‌وری اقتصادی در کنار همسر خود به وی یاری رساند. اما اینکه براساس سیره معصومین علیهم السلام چه عواملی در بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده تاثیرگذار هستند و یا چه راهکارهایی در این امر وجود دارد و زن در راستای این فعالیت، چه ملاحظاتی را باید مد نظر داشته باشد، سوالاتی است که در این پژوهش به آن خواهیم پرداخت.

۱. مفهوم‌شناسی

بهره‌وری از نظر مفهومی، به معنای استفاده موثر و کارآمد از منابع در فرایند تولید است. همچنین در مبحث بهره‌وری، این اعتقاد وجود دارد که هر روز می‌توان کارها را بهتر از روز قبل انجام داد و در نتیجه، امکان افزایش مستمر بهره‌وری وجود دارد (نصرالله‌نیا و دیگران، ۱۳۹۳، ص ۱۱۰). این تعریف، در نگاه کلان اقتصادی بیان شده است؛ اما با تنزل آن به محدوده خانواده و نقش زن در بهره‌وری اقتصادی خانواده، می‌توان با تمسک به تعریف پیش رو، تعریف جامعی ارائه داد. بهره‌وری نگرش واقع‌گرایانه به زندگی بوده و یک فرهنگ است که در آن، انسان با فکر و هوشمندی خود، فعالیت‌هایش را با ارزش‌ها و واقعیات، منطبق می‌کند تا بهترین نتیجه را در راستای اهداف مادی و معنوی حاصل کند (حسین‌زاده و دیگران، ۱۳۹۵، ص ۳۷۹-۳۹۶). از آنجاکه خانواده، سازمانی است که تولید و توزیع کالاهای مورد نیاز را فراهم می‌سازد و زن، نقش موثری در این سازماندهی و مدیریت دارد، این نگرش واقع‌گرایانه، توسط وی اتفاق می‌افتد. بنابراین

۱. حَقِّ زَنِّ بَرْمَرْدٍ: رَسُولُ خَدَا(ص) فرمود: «حَقُّ الْمَرَاةِ عَلٰی زَوْجِهَا انْ يَسَدَّ جَوْعَهَا وَيَسْتُرَ عَوْرَتَهَا وَلَا يَقْبِحَ لَهَا وَجْهًا؛ حَقِّ زَنِّ بَرْمَرْدٍ شَوْهَرًا اِنْ اسْتَبَدَّ بِهَا وَبَدَنَهَا وَبَدَنَهَا رَا بَهْشَانَدًا وَهَيْجَ كَاهَ بَا اَوْ بَدَ رَفْتَارِي نَكْنَد.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۰۳، ص ۲۵۴)

سعی داریم در این گفتار، با روشن شدن مفهوم بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده، آن را از نگاه حضرات معصومین علیهم‌السلام دنبال کنیم.

مولفه‌های بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده با استناد به سیره معصومین علیهم‌السلام را در چند امر یافتیم:

۲. عوامل بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده

بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده، متاثر از عواملی است که با حصول آنها، این ظرفیت در زنان به وجود می‌آید و تقویت می‌شود. عامل اول، الگوی تربیتی زن است که با آن رشد یافته است. عامل دیگر، انگیزه‌های معنوی است که زن متعهد به آن است و عامل سوم را نیز باید در تدابیر و عملکرد قوی زن دانست. بنابراین با تجمیع این عوامل، شرایط مطلوب برای زن در امر بهره‌وری اقتصادی خانواده مهیا می‌شود. در ادامه، به توضیح هر کدام از این عوامل می‌پردازیم.

۲.۱. الگوی تربیتی

اولین عامل موثر در بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده، به الگوی تربیتی او بازمی‌گردد. باید دید زن در چه محیطی و تحت چه الگوی تربیتی، رشد یافته است و والدین وی تا چه مقدار، نسبت به آموزش او از نظر رفتار و گفتار در امر بهره‌وری اقتصادی اهتمام داشته‌اند. بدیهی است هر چه تربیت وی در این مسئله جدی‌تر بوده باشد، موفقیت وی در خانواده حاضر، بیشتر خواهد بود. در مواردی زن، شوهرش را در کارهای مربوط به همسر کمک می‌رساند و گاهی اوقات شوهر، همسرش را در کارهای خانه کمک می‌کند؛ بدین وسیله نه تنها محبتشان نسبت به هم عمیق‌تر و بادوام‌تر می‌شود، بلکه عملاً درس تعاون و همکاری را به فرزندانشان می‌آموزند تا در میدان مشکلات زندگی، همکار و مددکار یکدیگر باشند. براساس این همدلی و همکاری در امورات زندگی، امر بهره‌وری اقتصادی نیز پدید می‌آید. این همکاری عاشقانه را می‌توان از زندگی حضرت زهرا علیها‌السلام و امام علی علیه‌السلام مشاهده کرد و درس گرفت. از امام باقر علیه‌السلام نقل شده

است که امام علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام برای تقسیم کار منزل به حضور پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله رسیده و از آن حضرت درخواست کردند که تکلیف هر یک را در امور خانه مشخص فرمایند. رسول خدا صلی الله علیه و آله نیز چنین تقسیم کار کردند که حضرت فاطمه علیها السلام، کار داخل منزل را انجام دهد و امام علی علیه السلام، کار بیرون از خانه را (عیاشی، ۱۳۸۰، ج ۱، ص ۱۷۱ و مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۴، ص ۱۹۷).^۱ طبیعی است وقتی مبنای تربیتی در خانواده بر اساس الگوی زندگی حضرت زهرا علیها السلام باشد، نقش دختر خانواده، به عنوان زن آینده، بر اساس رفتار آن حضرت شکل می‌گیرد. امیرالمومنین علی علیه السلام در توصیف رفتار فاطمه علیها السلام در خانه می‌فرماید: فاطمه با من زندگی می‌کرد، درحالی‌که محبوب‌ترین افراد خاندان پیامبر نزد آن حضرت بود. او آن قدر با مشک آب کشید که اثرش بر تنش ماند و آن قدر با سنگ آسیا، آرد تهیه کرد تا دستانش پینه زد. او خانه را جارو می‌زد؛ به‌گونه‌ای که لباسش غبارآلود می‌شد و برای تهیه غذا، آتش زیر دیگ را روشن می‌کرد تا جایی که لباسش کثیف می‌شد (صدوق، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۶۶). چنین مضمونی در روایات دیگر نیز آمده است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۸، ص ۱۶۵ و ابن‌حنبل، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۱۵۱). این گزارش‌های متقن از زندگی ائمه معصومین علیهم السلام، راه هرگونه توجیه برای سرزنش کردن خانواده در قبال فعالیت‌های خانه و یا سهل‌انگاری و اهمیت‌ندادن به امور خانواده را برای زن مسلمان می‌بندد. نکته مهم‌تر اینکه خانواده‌های مسلمان، با تاسی از این زندگی‌ها می‌توانند الگوی تربیتی مناسبی را در خانواده جاری کنند که یکی از آثار آن، بهره‌وری اقتصادی زن است.

۲.۲. باورهای دینی

عامل دیگری که در بهره‌وری اقتصادی زن تاثیر می‌نهد، اهتمام به باورهای دینی است. زنی که در انجام وظایف خانوادگی خویش، دارای باورهای دینی باشد، سبک و سیره زندگی خود و خانواده را بر مدار سیره ائمه معصومین علیهم السلام تنظیم می‌کند. این باورمندی وی نه تنها مانع از رکود اقتصادی در خانواده می‌شود، بلکه با کمک این باورهای دینی، که برگرفته از

۱. فَقَضَى عَلِيَّ فَاطِمَةَ بِخِدْمَةِ مَادُونَ الْبَابِ، وَقَضَى عَلِيٌّ بِمَا خَلْفَهُ. قَالَ: فَقَالَتْ فَاطِمَةُ فَلَا يَعْلَمُ مَا دَاخِلَنِي مِنَ الشُّرُورِ إِلَّا اللَّهُ بِكَفَائَةِ رَسُولِ اللَّهِ (ص) تَحْتُلُ رِقَابَ الرِّجَالِ.

سیره معصومین علیهم‌السلام است، موجبات رشد و توسعه اقتصادی خانواده را فراهم می‌آورد. این الگویذیری در دو محور اتفاق می‌افتد:

الف) محور اول: در مواردی که برای خاص زنان بیان شده است. مانند این روایت از حضرت فاطمه زهرا علیها‌السلام که می‌فرماید: «هیچ زنی نیست که لباس بیافد (بدوزد) مگر آنکه خداوند برای هر نخی، صد حسنه می‌نویسد و صد گناه محومی کند (عاملی، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۳۹). در روایت دیگری آمده است: «هر زنی که در خانه شوهرش چیزی را از جایی به جای دیگری بگذارد، به قصد اصلاح امور خانه، خداوند به او نظر می‌کند و کسی که خدا به او نظر کند، عذاب نمی‌شود»^۱ (صدوق، ۱۳۷۶، ص ۴۱). وقتی یک جابجایی کوچک، چنین پاداش بزرگی دارد، خوشا به حال آنان که به خاطر اصلاح امور خانه و برای رضای خداوند، در خانه کار می‌کنند. همچنین درباره آشپزی و انجام کارهای مربوط به همسر نیز از این روایت می‌توان استفاده کرد: «زنی که همسرش را سیراب کند به جرعه آبی، ثواب عبادت یک سال نماز و روزه و شب‌زنده‌داری برایش باشد و برای هر شربتی که به شوهرش داده، خدا شهری در بهشت برای او بنا کند و شصت گناه او را بیامرزد» (دیلمی، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۱۷۵). اگرچه این روایات، جنبه فضیلتی را بیان می‌کند و دلالت بر تشویق دارند؛ اما وقتی کاری به ظاهر ناچیز، ارزش والایی دارد، به طور حتم، زن متعهد به سیره معصوم علیهم‌السلام تلاش بیشتری در خدمت‌رسانی و همکاری به همسر و خانواده خواهد کرد.

ب) محور دوم: در مواردی که خطاب عمومی دارد. این محور، مسائل زیادی مانند: قناعت، پرهیز از اسراف، ساده‌زیستی و ... را در بر می‌گیرد که در کلام معصومین علیهم‌السلام، توصیه فراوانی به آن شده است. هریک از این موارد خطاب عمومی، از مولفه‌های بهره‌وری اقتصادی محسوب می‌شوند. چنان‌چه امیرالمومنین علی علیه‌السلام قناعت را بهره‌ای نیکو معرفی می‌کند (تمیمی آمدی، ۱۴۱۰، ص ۹۸۸۷) که یکی از ابعاد سودمند آن، به بهره‌وری اقتصادی اختصاص می‌یابد. ایشان در بیان دیگری می‌فرماید: میانه‌روی کن و از اسراف برحذر باش؛ زیرا اسراف و زیاده‌روی، از

۱. «أَيُّمَا امْرَأَةٍ رَفَعَتْ مِنْ نَيْتِ زَوْجِهَا شَيْئاً مِنْ مَوْضِعٍ إِلَى مَوْضِعٍ تُرِيدُ بِهِ صَلاَحاً نَظَرَ اللهُ عَزَّ وَجَلَّ إِلَيْهَا وَمَنْ نَظَرَ اللهُ إِلَيْهَا لَمْ يُعَذِّبْ». (امالی صدوق، ص ۴۱)

کارهای شیطان است (قمی، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۶۱۶). برای زن مسلمان و متعهد، پرهیز از اسراف، از باورمندی او به چنین بیاناتی سرچشمه می‌گیرد. میانه‌رو بودن در امور، آثار مثبت زیادی در خانواده دارد که یکی از آنها، بهره‌وری اقتصادی است.

۲،۳. تدبیر و عملکرد قوی

عامل سوم در امر بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده، به تدبیر و عملکرد قوی زن در امور اقتصادی خانواده برمی‌گردد. این عامل، ارتباط مستقیمی با دو عامل قبلی دارد؛ به طوری که اگر زن تحت الگوی تربیتی مطلوب قرار گرفته باشد و در الگوپذیری از سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام اهتمام داشته باشد، در حقیقت جرات انجام عمل پیدا می‌کند. جرات‌ورزی و جرات‌داشتن به معنای مثبت و درست آن، همان شجاع بودن و داشتن شجاعت است که از جمله فضائل اخلاقی ممدوح و پسندیده است؛ همچنان‌که امیرمؤمنان علی علیه‌السلام می‌فرماید: شجاعت، عزتی است آماده و ترس، ذلتی است آشکار (خوانساری، ۱۳۴۲، ج ۱، ص ۱۵۲). علم و آگاهی در امور، احتمال شکست را بسیار کاهش می‌دهد و در امر بهره‌وری اقتصادی نیز این اثرگذاری را به دنبال دارد. بنابراین، زمانی که این علم و آگاهی، با تمسک به سیره معصومین علیهم‌السلام و توانایی و تدبیر پیوند می‌خورد، زن در خانواده با گزینش راهکارهای مناسب برای موارد اقتصادی کلان و خرد، با جسارت عمل، آن را به مرحله اجرا می‌رساند و موفقیت حاصل از آن، باعث انگیزه و جرات عمل در مراحل بعدی می‌شود.

۳. راهکارهای بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده در سیره معصومین علیهم‌السلام

بر اساس سیره معصومین علیهم‌السلام، راهکارهایی برای بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده وجود دارد که با شناسایی و بیان آن، دامنه بحث روشن خواهد شد. از جمله این راهکارها می‌توان به: درآمدزایی از راه اشتغال، بهره‌وری اقتصادی از راه تولید و الگوسازی در مصرف و کنترل هزینه‌ها اشاره کرد.

۳،۱. کسب و کار

درآمدزایی از راه اشتغال، مولفه‌ای برای بهره‌وری اقتصادی زن است. با سیری در منابع تاریخی و روایی، مشاهده می‌کنیم که در عصر معصومین علیهم‌السلام زنان همچون مردان در بیرون از خانه در فعالیت‌های اقتصادی مشارکت داشتند. این مشارکت، از سوی معصومین علیهم‌السلام مورد مذمت قرار نگرفته است و منعی برای این فعالیت وارد نکردند. این نوع از بهره‌وری، ناظر به شغل‌های مختلفی است که زنان در عصر ائمه علیهم‌السلام به آن مشغول بودند. شغل‌هایی مانند تجارت، فعالیت تربیتی، ریسندگی، خوانندگی زنان، آرایشگری و خیاطی که در ادامه به آن خواهیم پرداخت.

۳،۱،۱. تجارت

اشتغال زنان به تجارت، از جمله فعالیت‌های اقتصادی است که از قبل از اسلام رواج داشت. این امر، بعد از اسلام نیز ادامه یافت و منعی از سوی رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و دیگر معصومین نسبت به آن صورت نگرفت. مصداق بارز فعال اقتصادی در این عرصه، حضرت خدیجه رضی‌الله‌تعالی‌عنها است که تجارت ایشان به صورت کلان انجام می‌شد. طبری می‌نویسد: خدیجه زنی بازرگان بود و شرف و مال داشت و مردان را در مال خویش به کار می‌گرفت که چیزی از سود آن برگیرند (طبری، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۸۳۲). با در نظر گرفتن این مسئله، که حضرت خدیجه رضی‌الله‌تعالی‌عنها مقامی والا و شایسته داشت و گزارش‌های متعددی بر افضلیت و سیادت آن حضرت بر زنان اهل جنت دلالت دارند (ابن‌عبدالبر، ۱۴۱۲، ج ۴، ص ۱۸۲۲ و ابن‌اثیر، ۱۴۰۹، ج ۱، ص ۲۳)، می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که اگر تجارت، شایسته مقام حضرت نبود، به‌طور حتم، رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم با این فعالیت مخالفت و وی را از این کار منع می‌کرد. افزون بر حضرت خدیجه رضی‌الله‌تعالی‌عنها، زنان دیگری در عصر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در این زمینه فعالیت داشتند مانند: شفاء بنت عبدالله که بازرگانی زیرک بود و پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم گاهی به دیدن وی می‌رفت (عسقلانی، ۱۴۱۵، ج ۸، ص ۱۲۱). نمونه دیگری از زنان عصر رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در امور تجاری فعالیت داشتند که فعالیت آنها نه در حد کلان، بلکه به صورت خرد و دست‌فروشی انجام می‌گرفت. قیله می‌گوید: به رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم عرض کردم من به کار خرید و فروش مشغولم. وقتی کالایی می‌خرم، خیلی چانه می‌زنم و قیمتش را پایین می‌آورم،

به هنگام فروش نیز قیمت را چندین برابر بالا می‌برم. این کار عیبی دارد؟ پیامبر ﷺ فرمود: هر گاه خواستی چیزی بخری، همان قیمت واقعی را بگو، اگر فروشنده راضی شد کالا را به شما خواهد داد و هرگاه خواستی بفروشی، از همان اول، آخرین قیمت را به مشتری بگو. اگر خواست می‌خرد و اگر نخواست خودت را دچار زحمت نکن. (واقدی، ۱۴۱۰، ص ۳۱۱)

این گزاره تاریخی، دو مطلب را در خود جای داده است. اول اینکه پیامبر ﷺ به عنوان مرجع مسائل اقتصادی برای مردم شناخته شده بود و قیله به عنوان یک زن، ابایی از پرسش مسئله اقتصادی از حضرت ندارد. این امر نشان‌دهنده آن است که فعالیت اقتصادی زنان، به وسیله خرید و فروش، مورد تایید اسلام بوده است. دوم اینکه پیامبر ﷺ نه تنها قیله را از این کار باز نمی‌دارد، بلکه به او مشاوره اقتصادی می‌دهد. نمونه‌های دیگری از راهنمایی حضرت به زنان در امر خرید و فروش داریم که زینب عطف‌فروش از آن جمله است. پیامبر اکرم ﷺ به او می‌فرماید: وقتی عطر می‌فروشی، فروشنده خوبی باش و نیرنگ به کار مبر که این کار، با خداترسی سازگارتر است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۵۱). از این برخورد پیامبر ﷺ و توصیه‌های ایشان به این زنان درمی‌یابیم که نه تنها حضرت، منعی بر اشتغال زنان قائل نبود؛ بلکه آنها را با آداب و احکام معامله آشنا می‌ساخت. این امر موجب تشویق آنان می‌شد تا در این عرصه به فعالیت خود ادامه دهند.

۳،۱،۲. فعالیت تربیتی

تعلیم و تربیت از شغل‌هایی است که جنسیت در آن مطرح نیست و بین زن و مرد مشترک است. مصداق بارز این عرصه، حضرت زهرا علیها السلام است که با برخورداری از مراتب بالای علمی، حضوری علمی فعالی در جامعه داشت. منزل حضرت، محل رجوع طالبان علم بود. زنان مدینه می‌آمدند و مباحث علمی مطرح می‌کردند و حضرت پاسخ می‌داد. «روزی زنی نزد حضرت آمد و نسبت به وظیفه مادر ضعیف و پیر درباره ادای نماز پرسش کرد و آن حضرت پاسخ داد و پرسش‌های آن زن به ده مورد ادامه یافت...» (حسن بن علی، امام یازدهم علیه السلام، ۱۶۰۹ق، ص ۳۴۰) با این تفاوت که حضرت با هدف بهره‌وری اقتصادی، به این فعالیت اشتغال نداشت؛ بلکه ارزشمندی علم و عالم در اسلام، حضرت را به این امر ترغیب می‌کرد. ایشان سعی داشت عامل

این آیه قرآن باشد: «یرفع الله الذین امنوا و الذین اتوا العلم درجات» (مجادله: ۱۱). در زمینه فعالیت علمی حضرت زهرا علیها‌السلام، از سوی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امام علی علیه‌السلام منعی علمی صورت نگرفته است و این امر، نشانه مشروعیت این فعالیت برای زنان است. این فعالیت مشروع، یکی از شغل‌هایی بود که زنان در عصر معصوم علیهم‌السلام به آن اشتغال داشتند و از راه آن، درآمد کسب می‌کردند. حفص می‌گوید: به امام صادق علیه‌السلام گفتم: زنی در مدینه است که مردم، دختران خود را نزد او می‌آورند تا آنها را پرورش دهد و او از این کار، درآمد و روزی فراوانی به دست می‌آورد. امام علیه‌السلام فرمود: بی‌تردید او راست گفتار و امانت‌دار است و این کار، روزی آور است... (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۳۳). این سخن امام صادق علیه‌السلام، علاوه بر تایید این شغل، تشویق به انجام آن را نیز در بردارد.

۳،۱،۳. ریسندگی

یکی دیگر از راه‌های بهره‌وری اقتصادی زنان در خانواده، که در اندیشه و سیره معصومین علیهم‌السلام به آن توجه شده است، ریسندگی است. زنی به نام ام‌حسن می‌گوید: امیرمومنان علی علیه‌السلام از کنارم گذشت و فرمود: چه می‌کنی ای ام‌حسن؟ گفتم: نخ می‌ریسم. حضرت فرمود: ریسندگی از حلال‌ترین پیشه‌ها است (همان، ص ۵۱۶). چند نکته در این گفتگو وجود دارد. اول اینکه این سوال امام از ام‌حسن، حاکی از آن است که ام‌حسن نزد حضرت، شخصیتی آشنا و محترم بوده است و این شناخت، موجب شد تا امام این سوال را از او بپرسد. دوم اینکه داشتن حرفه برای زنان، امری معمول و مورد پذیرش و انتظار عموم بوده است. نکته دیگر اینکه حضرت نه تنها مانع اشتغال وی نمی‌شود، بلکه وی را مورد تایید قرار می‌دهد. همچنین حضرت با حلال‌ترین دانستن این شغل، به آن افضلیت می‌بخشد. در واقع ام‌حسن را که در بهره‌وری اقتصادی خانواده از طریق شغلی مناسب مشارکت دارد، مورد تشویق قرار می‌دهد.

۳،۱،۴. خوانندگی زنان

خوانندگی از دیگر شغل‌های کسب و کار زنان است که در سیره معصومین علیهم‌السلام به آن اشاره شده است. این شغل در صورتی مورد تایید معصوم علیه‌السلام واقع می‌شود که مقارن با کار حرامی نشود و اگر خلاف آموزه‌های معصومین علیهم‌السلام انجام شود، مورد منع ایشان قرار می‌گیرد. روایات متعددی در این زمینه وجود دارد. ابوبصیر گوید: از امام باقر علیه‌السلام درباره کسب زنان خواننده

پرسیدم. حضرت فرمود: کار زنی که به مجالس عروسی زنان دعوت می‌شود، بی‌اشکال است (همان، ص ۱۱۹). همچنین امام صادق علیه السلام فرمود: کار و درآمد خواننده زنی که در بدرقه عروسان به حجله می‌خواند، اشکال ندارد (همان، ص ۱۲۰). در مقابل، روایاتی داریم که معصومین علیهم السلام نسبت به خوانندگی زن در زمانی که منجر به امر حرامی شود، ممانعت کردند.

۳،۱،۵. آرایشگری

در طول تاریخ بشر، آرایش و زیبایی، مورد توجه مردان و زنان بوده است. امام باقر علیه السلام در این باره می‌فرماید: همان‌گونه که مردان دوست دارند زینت و آرایش را در زنان ببینند، زنان نیز دوست دارند زینت و آرایش را در مردانشان ببینند (طبرسی، ۱۳۷۰، ص ۸۰). با این حال، بر اساس ویژگی خلقت بشر، زنان بیشتر از مردان به این امر اهتمام داشته و از گذشته‌های دور، به این سنت عمل کرده‌اند. اسلام که دین زیبایی است، همواره چنین سنتی را ترویج کرده و از این رو، یکی از شغل‌های زنان که به دنبال مطالبه زنانه ایجاد شد، آرایشگری است. در زمان معصومین علیهم السلام نیز برخی از زنان به آرایشگری اشتغال داشتند و از آن راه، کسب درآمد می‌کردند که ام عطیه (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۷۵) و ام غیلان الدوسیّه (عسقلانی، ۱۳۷۹، ج ۸، ص ۴۴۷) از آن جمله‌اند. همچنین ام‌رعله، یکی از آرایشگران دوره جاهلی است که مورد تایید معصوم علیه السلام واقع شد. وی بعد از پذیرش اسلام خدمت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم رسید و عرض کرد شغل من مشاطه‌گری است و زنان را برای شوهرانشان زینت و آرایش می‌کنم آیا این کار گناه است؟ ایشان فرمود: آنان را آرایش و زینت کن (همان، ص ۲۳۱-۲۳۵)؛ البته در برخی از امور آرایشگری حرمت قائل شده است که از استثنائات می‌باشد.

۳،۱،۶. خیاطی

خیاطی از جمله کارهای خانگی زنان بود که در عصر معصوم علیه السلام رواج داشت. این حرفه، معاصر با آغاز زندگی بشر است که به مرور زمان، جزء شغل‌های درآمدزا قرار گرفت و در عصر معصوم علیه السلام نیز از شغل‌هایی بود که زنان از طریق آن سودآوری می‌کردند. بنا بر گزارشی تاریخی، زینب، همسر پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به این حرفه اشتغال داشت و درآمد فروش محصولات خود را صدقه می‌داد (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۴۳، ص ۷۵). در منابع تاریخی، نمونه‌های دیگری از اشتغال خیاطی

توسط زنان در عصر معصومین علیهم‌السلام وجود دارد. در صورتی که کسی خود نیاز داشته باشد و یا به هر دلیلی نخواهد سود این کار را صدقه دهد، می‌تواند بهره اقتصادی این شغل را صرف خانواده خود کند تا در تامین یا توسعه رفاه خانواده سهیم باشد.

۳،۲. بهره‌وری از راه تولید

دومین راهکار برای بهره‌وری اقتصادی زنان در خانواده، از راه تولید اتفاق می‌افتد. تولید در اینجا به معنایی نیست که در برابر توزیع و مصرف به کار می‌رود؛ بلکه معنای عام آن مورد نظر است و شامل هر نوع کار مشروع و مناسبی می‌شود که لازم است برای تامین زندگی و پیشرفت اقتصادی توسط زن در حیطه خانواده انجام گیرد. این تعریف، کارهایی مانند کشاورزی، دامداری، فعالیت‌های هنری و خدماتی را در بر می‌گیرد. بنابراین زن می‌تواند با فراگیری این امور، در امر تولید اقدام کند تا از این راه، سهمی در بهره‌وری اقتصادی خانواده داشته باشد.

۳،۲،۱. تولید در عرصه کشاورزی و دامداری

تولید در عرصه کشاورزی و دامداری، یکی از بهترین راه‌های بهره‌وری اقتصادی خانواده است که قابلیت انجام توسط زن را دارد. گاه، زن خانواده مقداری زمین در اختیار دارد که می‌تواند با کشت سبزیجات و پرورش حیوانات اهلی، خانواده را از نظر نیاز به این دو نوع ماده غذایی، به طور کامل یا ناقص به خودکفایی برساند. اگر زن در این زمینه تلاش کند، می‌تواند تا مقدار زیادی از مصرف هزینه برای تامین این موارد جلوگیری نماید. در روایتی از امام کاظم علیه‌السلام آمده است حضرت فاطمه علیها‌السلام با دستان خود پنبه می‌کاشت و از آن برای بخشی از پوشش فرزندان بهره می‌گرفت (ابن شهر آشوب، ۱۳۷۹، ج ۴، ص ۳۱۵ و ابن حمزه طوسی، ۱۴۱۲، ص ۴۴۳). بنابراین زن با انجام تولیداتی در این زمینه، موفق به بهره‌وری اقتصادی برای خانواده خواهد شد.

۳،۲،۲. تولید در عرصه پوشاک و خوراک

یکی دیگر از راه‌های بهره‌وری اقتصادی، تولید در عرصه پوشاک و خوراک است که زن با کمی تدبیر و تلاشی توأم با ذوق می‌تواند دانش آن را فرا بگیرد و این بهره‌وری را حاصل کند. هنرهایی مانند خیاطی و بافندگی از جمله امور تجملاتی نیست، بلکه از هنرهای ضروری

زندگی است و اعضای خانواده، باید سالانه برای تهیه پوشاک، هزینه‌های نسبتاً زیادی صرف کنند. اگر زن به دانش خیاطی یا بافندگی آگاه باشد تا حدود زیادی هزینه مصرفی در این زمینه کاهش می‌یابد. مناسب اسب در تایید این ادعا، از روایت امام کاظم علیه السلام درباره فعالیت حضرت زهرا علیها السلام استفاده کنیم. حضرت فاطمه علیها السلام با دستن خود پنبه می‌کاشت و از آن، برای بخشی از پوشش فرزندانش بهره می‌گرفت. (همان)

زن همچنین می‌تواند در زمینه تهیه مواد خوراکی نیز تا میزان زیادی از هزینه‌های خانواده را کاهش دهد. از آن جمله، درست کردن انواع مربا، ترشی و شیرینی و هر نوع موارد مصرفی ضروری زندگی است که اگر توسط زن صورت گیرد تا حدودی، بهره‌وری اقتصادی حاصل می‌شود. حتی گاهی اوقات، مواد اولیه نیز توسط زن آماده می‌شود. به عنوان مثال برای تهیه خیارشور یا سیرترشی یا کلم ترشی یا اگر از محصول باغچه خودش باشد، به طور کلی هزینه‌ها کاهش خواهد یافت. نکته مهمی که در بحث تولید خوراک وجود دارد، تهیه غذاهای سالم و حذف غذاهای ناسالم از سبد غذایی خانواده است که این امر نیز ارتباط مستقیمی با عملکرد زن در خانواده دارد. اگر تهیه و آماده‌سازی خوراک خانواده بر اساس و هدف سلامت خانواده باشد، به طور حتم، هزینه درمانی را به دنبال نخواهد داشت. بنابراین، بهره‌وری اقتصادی قابل توجهی در زمینه مواد خوراکی در خانواده اتفاق می‌افتد.

۳،۳. الگوسازی در مصرف و کنترل هزینه‌ها

پس از آنکه در مبحث قبل، موضوع بهره‌وری اقتصادی زنان در حیطه درآمدزایی از راه اشتغال و تولید بیان شد، در ادامه، به بهره‌وری اقتصادی از راه الگوسازی در مصرف و کنترل هزینه‌ها و برنامه‌ریزی نسبت به نحوه مصرف درآمد حاصله از طرف مرد خانواده و یا دیگر اعضای خانواده می‌پردازیم. یکی از نقش‌هایی که زن می‌تواند در عرصه بهره‌وری اقتصادی انجام دهد، الگوسازی در مصرف و کنترل هزینه‌های خانواده است. در واقع می‌توان گفت مدیریت مالی خانواده در بخشی از مصارف خانگی، بر عهده و در حیطه فعالیت زن در خانواده است. مدیریت مالی در زندگی، از موضوعاتی است که در بهره‌وری اقتصادی، تأثیری مبنایی

دارد؛ چنانچه امام علی علیه‌السلام نداشتن مدیریت و برنامه‌ریزی در معیشت را موجب تنگدستی آدمی دانسته است. (حرعاملی، ۱۴۰۹، ص ۳۴۸)

اگر زن بتواند با ایجاد الگوی پایدار در کنترل هزینه‌ها و مصرف بهینه برای خانواده، مدیریت اقتصادی سالمی را پیاده کند و دیگر اعضای خانواده، ملزم به رعایت آن شوند، به مرور زمان، این نوع از الگو، جزء فرهنگ خانواده قرار خواهد گرفت. نتیجه چنین تلاش و اراده‌ای در الگوسازی، در آینده‌ای نزدیک در آسایش و آرامش خانواده نمایان خواهد شد. به‌عنوان مثال: چای، به‌طور معمول، ماده خوراکی مصرفی روزانه خانواده‌ها است. برای تهیه چای، وسایل متعددی از جمله سماور برقی، سماور گازی، چایی‌ساز، کتری با مدل‌های مختلف و... وجود دارد و ما هر کدام از این وسایل را داشته باشیم، می‌توانیم چای تهیه کنیم؛ پس لزومی ندارد همه آن وسایل را تهیه کنیم، درحالی‌که یکی از آنها کفایت می‌کند. از آنجاکه تهیه چای و لوازم مربوط به آن، در حیطه کار و علاقه زن است، وی می‌تواند با تدبیر صحیح، از هدررفت هزینه برای تهیه همه آن وسایل جلوگیری کند و آن انرژی، زمان و سرمایه و... که صرف به‌دست آوردن همه آن وسایل می‌شود را برای امور دیگری استفاده کند که موجب بهره‌وری بیشتری باشد. زن به‌دلیل جاذبه‌های همسری و مادری، که در وجود او نهاده شده، دارای میزان اثرگذاری به مراتب بیشتری بر دیگر اعضای خانواده است؛ از این‌رو، با به‌کارگیری روحیات همسرانه و مادرانه خود می‌تواند با تدبیر در هزینه‌ها و مهار مصرف نامطلوب، میزان درآمد خانواده را مدیریت کند و پس‌انداز حاصل از این تدبیر را برای رشد و توسعه خانواده به کار گیرد. امیرالمومنین علی علیه‌السلام می‌فرماید: اعتدال در مصرف و قناعت، موجب بقای نعمت می‌شود (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۶۲، ج ۱، ش ۲۰۲۵). بنابراین، با توجه به نقش سازنده و تاثیرگذار زن در این مسئله، وی می‌تواند با ایجاد فرهنگی پایدار، بهره‌وری اقتصادی را در خانواده افزایش دهد.

۴. ملاحظاتی در بهره‌وری اقتصادی

در اندیشه و سیره معصومان علیهم‌السلام روشن شد که زن، هم‌پای مرد می‌تواند در تامین معیشت خانواده و در راستای بهره‌وری اقتصادی مشارکت داشته باشد. این مشارکت، در سه محور

اشتغال زنان، تولید و الگوسازی و کنترل هزینه‌ها در خانواده امکان‌پذیر است. اما مطلبی که در اینجا قابل بحث است، ملاحظاتی است که در مسئله اشتغال زنان، باید مورد توجه قرار گیرد. انتخاب شغل و مدت زمانی که برای آن شغل صرف می‌کند، دو نکته مهم است که زن باید به آن توجه داشته باشد.

۴.۱. انتخاب شغل

یکی از اموری که زنان در امر اشتغال باید به آن توجه داشته باشند، انتخاب شغل است. شغل زن باید متناسب با ویژگی‌ها و روحیات وی باشد. از نگاه کارکردی، با توجه به مناسبات تکوین و تشریح، پاره‌ای از تفاوت‌های طبیعی، جسمی یا روحی زن و مرد، در گرایش و کارآمدی بیشتر هر جنس در مشاغل متناسب با آن ویژگی‌ها تاثیر دارد. تفکیک نقش‌های مبتنی بر این تفاوت‌ها نیز مردان را برای نان‌آوری و زنان را برای مسئولیت‌های خانوادگی آماده می‌کند و از شکل تعارض نقش‌ها تا حدود زیادی جلوگیری می‌نماید (غلامی، ۱۳۹۷، ج ۲، ص ۲۴۱). شهید مطهری این تفاوت‌ها را نقص یا کمال نمی‌داند؛ بلکه معتقد است قانون خلقت خواسته است با این تفاوت، تناسب بیشتری میان زن و مرد به وجود آورد. (مطهری، ۱۳۸۹، ص ۱۶۱)

در نگرش معصومین علیهم‌السلام، با توجه به این تفاوت‌ها، مردان مسئول تامین معیشت خانواده هستند و در انجام این مسئولیت، فضایی را برای آنها بیان کرده‌اند. امام رضا علیه‌السلام می‌فرماید: کسی که در پی روزی باشد تا خانواده خود را اداره کند، مزدش از جهاد در راه خدا بیشتر است (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۸۸). در مقابل، جهاد زن را نیز در امور خانه‌داری معرفی می‌کنند (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۵۳). در این دو روایت، فضیلتی که برای مرد در تامین معیشت خانواده معرفی شد، همان فضیلت برای خانه‌داری زن در نظر گرفته شده است. تساوی در فضیلت با وجود تفاوت در عملکرد زن و مرد، به دلیل نقش متناسب با خلقت آنان است.

زن و مرد، هسته اصلی و اولیه خانواده را تشکیل می‌دهند که هر یک برای داشتن خانواده‌ای موفق تلاش می‌کنند. موفقیت خانواده در گرو آرامش و رضایتمندی اعضا از یکدیگر حاصل می‌شود. زن با انتخاب شغل نامناسب، از روحیات زنانه و مادرانه خود فاصله خواهد گرفت و با

ایجاد فاصله، انجام وظایف که جزء حقوق شوهر و فرزندان محسوب می‌شود، صورت نمی‌گیرد؛ در نتیجه، رضایتمندی حاصل نمی‌گردد. ممکن است زن با انتخاب شغل نامناسب، بهره‌وری اقتصادی موفق داشته باشد، اما با تضييع حقوق اعضای خانواده، که در فرایند اشتغال نامناسب زن به وجود می‌آید، این بهره‌وری در تضاد با آرامش و رضایت مندی خانواده خواهد بود. امام علی علیه‌السلام در خصوص واگذاری وظایف به زنان می‌فرماید: «لا تملك المرأة من الأمر ما یجاوز نفسها، فان ذلك انعم لحالها و ارحی لبالها و ادوم جمالها؛ به زنان، بیش از توان آنها امور را تحمیل نکنید؛ زیرا این رعایت‌ها، برای حال آنها مناسب‌تر، برای آرامش خاطرشان سودمندتر و برای دوام زیبایی آنها، مؤثرتر است (نهج البلاغه، نامه ۳۱). بنابراین با در نظر گرفتن روایات مرتبط با این بحث، ائمه علیهم‌السلام نسبت به اشتغال زنان واکنش منفی نشان نداده و زنان را منع نکردند، مانند خیاطی، آرایشگری، معلمی و حتی بازرگانی؛ بلکه آنچه زن باید در انتخاب شغل لحاظ کند این است که این شغل وی، با روحیات زنانه او متناسب باشد تا به نقش اصلی همسری و مادری وی ضربه‌ای وارد نشود که اگر چنین شود، به‌طور حتم، مورد تایید ائمه علیهم‌السلام نخواهد بود.

۴،۲. مدت زمان اشتغال و تولید

نکته دیگری که زن باید در مسئله اشتغال و تولید به آن توجه داشته باشد، مقدار زمانی است که صرف شغل خود می‌کند. با فرض اینکه شغل زن، متناسب با ویژگی‌ها و روحیات زنانه وی است، خواه اشتغال او در منزل یا بیرون از خانه باشد و یا تولیداتی در راستای مصارف خانواده انجام می‌دهد، در هر صورت باید به این نکته توجه داشته باشد که این کار چه مقدار از زمان او را در بر می‌گیرد. زن به دلیل حقوقی که برگردن وی نهاد شده است، نسبت به همسر و فرزندان وظایفی دارد که باید زمان لازم را برای آنها قرار دهد و از این رسالت خانوادگی، غافل نماند.

حقوق فرزندان: امام سجاد علیه‌السلام در رساله حقوق، تربیت نیکو و کمک برای ایجاد رفتار صحیح در فرزندان را از وظایف والدین برشمرده و فرموده است: «و اما حق فرزندان آن است که بدانی او از توست و خیر و شر او در همین دنیا به تونسبت داده می‌شود و تونسبت به تربیت

شایسته او و راهنمایی اش به سمت و سوی خدا و کمک به خداپرستی اش، مسئولی و در این مورد، پاداش یا کیفر داده خواهی شد. پس در کار تربیت فرزند، چنان رفتار کن که اگر در این دنیا آثار خوب داشت، مایه آراستگی و زینت تو باشد و با رسیدگی شایسته‌ای که نسبت به او داشته‌ای، نزد پروردگارت عذر و حجت داشته باشی» (ابن شعبه حرانی، بی تا، ص ۴۱۷). مادر، اصلی‌ترین منبع تغذیه روحی و جسمی فرزندان محسوب می‌شود و بیش از نیمی از دانسته‌های فرزندان در خانواده، بر عهده مادر است. دانسته‌هایی که فرزندان، از تربیت و آموزش مادرشان می‌گیرند، ابعاد گسترده‌ای از شناخت مسائل گوناگون اطراف آنان را پوشش می‌دهد. میزان ماندگاری این آموخته‌ها نیز در اذهان فرزندان، طولانی و گاه تا آخر عمر است. بنابراین مادران باید توجه داشته باشند تا فرزندان را در این موقعیت حساس رها نسازند. میزان تاثیرگذاری مادر در سرنوشت فرزندان به حدی حائز اهمیت است که امام حسن مجتبی علیه السلام هنگامی که با معاویه مناظره می‌کرد، در مورد یکی از علل انحراف معاویه، به نقش مادرش «هند» اشاره کرده و فرمود: معاویه! چون مادر تو هند و مادر بزرگت «نثیله» است و در دامن چنین زنان پست و فرومایه پرورش یافته‌ای، این‌گونه اعمال زشت از تو سر می‌زند. سعادت ما اهل بیت پیامبر نیز در اثر تربیت در دامن مادرانی پاک و پارسا همچون خدیجه و فاطمه است. (طبرسی، ۱۴۰۳، ج ۱، ص ۲۸۲) بر این اساس، زن در اندیشه و سیره معصومین علیهم السلام می‌تواند با در نظر گرفتن مجموعه نقش‌های خود بر حسب اولویت، فعالیت اقتصادی داشته و در امر بهره‌وری اقتصادی گام بردارد و همیار اقتصادی مناسبی برای همسر خود باشد. زن نباید از ظرفیت مادری خود غافل شود و با تغییر کارکرد اصلی، خود را مشغول به درآمدهای اقتصادی کند؛ چرا که غفلت یا کوتاهی در این زمینه، خسارات جبران‌ناپذیری را در پی خواهد داشت.

نتیجه‌گیری

نتایجی که از این تحقیق، حاصل شد، عبارت است از:

۱. در نگرش ائمه معصومین علیهم السلام، زن می‌تواند به عنوان یکی از اعضای خانواده، نقش موثری در بهره‌وری اقتصادی داشته باشد.

۲. زنان بر اساس سیره معصومین علیهم‌السلام در امر بهره‌وری اقتصادی می‌توانند در سه محور: درآمدزایی از راه اشتغال، بهره‌وری از راه تولید و نیز الگوسازی در مصرف و کنترل هزینه‌ها، نقش‌آفرینی کنند.
۳. زن در راستای بهره‌وری اقتصادی باید به نکاتی مانند: انتخاب نوع شغل و مدت زمانی که برای بهره‌وری صرف می‌کند، توجه داشته باشد تا نقش اصلی، یعنی همسری و مادری وی تحت الشعاع قرار نگیرد.
۴. مقاله حاضر با هدف دستیابی به نقش بهره‌وری اقتصادی زن در خانواده بر اساس سیره معصومین علیهم‌السلام تا حدودی توانست مرز فعالیت زن در این زمینه را روشن سازد؛ اما میزان بهره‌وری اقتصادی زن در هر یک از راهکارهای ارائه شده نیازمند بررسی و انجام پژوهشی دیگر است.

فهرست منابع

قرآن کریم
نهج البلاغه

الف) کتاب

۱. ابن اثیر، عزالدین، ۱۴۰۹ق، *اسدالغابه فی معرفه الصحابه*، بیروت: دار الفکر.
۲. ابن بابویه (شیخ صدوق)، محمد بن علی، ۱۳۶۲ش، *خصال*، تحقیق و تصحیح: علی اکبر غفاری قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۳. _____، ۱۳۸۵ق، *علل الشرايع*، قم: کتاب فروشی داوری.
۴. _____، ۱۳۷۶ش، *الأملی*، تهران: کتابچی.
۵. ابن حمزه طوسی، محمد بن علی، ۱۴۱۲ق، *الناقب فی المناقب*، قم: مؤسسه انصاریان.
۶. ابن حنبل، احمد بن محمد، ۱۴۱۶ق، *مسند*، بیروت: مؤسسة الرسالة.
۷. ابن شعبه حرانی، حسن بن علی، بی تا، *تحف العقول*، ترجمه: احمد جنتی تهران: مؤسسه امیر کبیر.
۸. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی، ۱۳۷۹ق، *مناقب آل أبي طالب*، قم: علامه.
۹. ابن عبدالبر، یوسف بن عبدالله، ۱۴۱۲ق، *الاستیعاب فی معرفه الاصحاب*، تحقیق: علی محمد البحاری، بیروت: دار الجیل.
۱۰. خوانساری، محمد بن حسین، ۱۳۴۲ش، *شرح بر غرر الحکم و درر الکلم*، تهران: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران.
۱۱. تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۴۱۰ق، *غرر الحکم و درر الکلم*، تحقیق و تصحیح: سیدمهدی رجایی، قم: دار الکتاب الإسلامی.
۱۲. حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۴۰۹ق، *وسایل الشیعه*، تحقیق و تصحیح: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۱۳. حسن بن علی امام یازدهم علیه السلام، ۱۴۰۹ق، *التفسیر المنسوب الی الامام الحسن العسکری، قم: مدرسه امام مهدی.*
۱۴. دیلمی، حسن بن محمد، ۱۴۰۹ق، *ارشاد القلوب الی الصواب*، قم: شریف الرضی.
۱۵. سیوطی، جلال الدین عبدالرحمن بن ابی بکر، ۱۴۰۴ق، *الدر المنثور فی التفسیر الماثور*، قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
۱۶. طبرسی، حسن بن فضل بن حسن، ۱۳۷۰ش، *مکارم الاخلاق*، قم: الشریف الرضی.
۱۷. طبرسی، احمد بن علی، ۱۴۰۳ق، *الإحتجاج علی أهل اللجاج*، تحقیق و تصحیح: محمدباقر خراسان، مشهد: نشر مرتضی.

۱۸. طبری، محمدبن جریر، ۱۳۷۵ش، تاریخ طبری، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
۱۹. عسقلانی، ابن حجر، ۱۳۷۹ق، فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، بیروت: دارالمعرفة.
۲۰. عسقلانی، احمدبن علی، ۱۴۱۵ق، الاصابه فی تمییز الصحابه، بیروت: دار الحیاء التراث العربی.
۲۱. عباسی، محمدبن مسعود، ۱۳۳۹ش، تفسیر قرآن، تهران: مکتبه العلمیه الاسلامیه.
۲۲. غلامی، علی، ۱۳۹۷ش، زن در اندیشه اسلامی، قم: نشر المصطفی.
۲۳. قمی، عباس، ۱۴۱۴ق، سفینه البحار، قم: اسوه.
۲۴. کلینی، محمدبن یعقوب، ۱۴۰۷ق، کافی، تهران: دارالکتب الإسلامیه.
۲۵. مجلسی، محمدباقر، ۱۴۰۳ق، بحار الانوار الجامعة لدرر اخبار الائمه الاطهار، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۲۶. محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۶۲ش، میزان الحکمه، قم: مکتبه الاعلام الاسلامی.
۲۷. مطهری، مرتضی، ۱۳۸۹ش، نظام حقوق زن در اسلام، تهران: صدرا.
۲۸. واقدی، محمدبن سعد، ۱۴۱۰ق، الطبقات، بیروت: دارالکتب العلمیه.

ب) مقاله

۱. حسین زاده، علی حسین؛ شهریاری، مرضیه و فرجی بهبهانی زاده، مریم، ۱۳۹۵ش، «زنان و بهره‌وری اقتصادی در خانواده بر اساس سیری در سیره رضوی»، زن در توسعه و سیاست، دوره ۱۴، ش ۳، ص ۳۷۹-۳۹۶.
۲. مداحی، محمدابراهیم؛ رحمانی زاده، فرزانه و نصرالله نیا، محمد، ۱۳۹۳ش، «بررسی عملکرد بهره‌وری در رشد اقتصادی ایران و برخی کشورهای عضو سازمان بهره‌وری آسیایی»، فصلنامه علمی پژوهشی دانش مالی تحلیل اوراق بهادار، سال هفتم، ش ۲۱، ص ۱۰۹-۱۲۳.

